

*Moim rodzicom i bratu
oraz Martinowi Lutherowi Kingowi,
którego pragnieniem była Ameryka wolności*

Wprowadzenie

Ojcowie Pielgrzymi i Ojcowie Założyciele, marząc o wolnym kraju pełnym możliwości i perspektyw dla każdego, kto zechciał stać się Amerykaninem, nie mogli przypuszczać, iż kilka wieków później ich potomkowie zmienią tę szlachetną wizję. Jako trzon amerykańskiej cywilizacji wielu z nich uzurpowało sobie prawo do regulowania sytuacji społecznej i ingerowania w jej wolność, która zgodnie z Deklaracją Niepodległości, była przecież podstawą amerykańskiej demokracji. Skazywali w ten sposób swoich nowych rodaków na swoisty ostracyzm, który nie mógł zbliżyć Stanów Zjednoczonych do realizacji fundamentalnej wizji *E pluribus unum*. Z czasem wrogość wobec obcych przybierała formy bardziej zorganizowane. Jedną z najważniejszych grup, której działalność w historii Stanów Zjednoczonych miała duże znaczenie, był Ku Klux Klan.

Tematyka związana z tą organizacją jest ważna zarówno w kontekście historycznym, jak i kulturowo-socjologicznym. Nie sposób zrozumieć zjawisk rasizmu, segregacji, czy natywizmu, które nie są obce Stanom Zjednoczonym, bez zaznajomienia się z rolą, jaką Klan odgrywał w ciągu minionych 125 lat. Tematyka Klanu przeżywała się wielokrotnie w literaturze i kinematografii amerykańskiej. Tematyka ta podejmowana była przez takich prozaików, jak Albion Tourgee czy John Grisham. Jednym z pierwszych i najważniejszych filmów amerykańskiego kina był obraz *Narodziny Narodu*, opowiadający o historii Klanu przez pryzmat okresu Rekonstrukcji.

Przywołując nazwę Ku Klux Klanu, wielu statystycznych czytelników przywołuje w pamięci obraz sadyistycznych mieszkańców amerykańskiego Południa, którzy odziani w białe szaty dehumanizują Afroamerykanów. Jest w tym sporo prawdy, zazwyczaj organizacja ta jest postrzegana jedynie jako element prowincjonalnego folkloru. Takie opinie można przypisać w istocie pierwszemu z Klanów, bowiem w rzeczywistości miano Ku Klux Klanu posiadały w historii trzy grupy. Pierwszą był założony w 1866 roku, w niewielkim mieście Pulaski, w stanie Tennessee Klan Nathaniela

Forresta, który w okresie Rekonstrukcji dążył głównie do usuwania radykalnych republikańskich rządów z terenów Południa. Druga organizacja powstała w czasie olbrzymiej popularności licznych bractw jako Invisible Empire, Knights of the Ku Klux Klan, Inc. Ta organizacja wyróżniała się przede wszystkim swoim ultranacjonalistycznym, natywnistycznym i moralistycznym charakterem. Jej historia obejmuje ciekawy w dziejach Stanów Zjednoczonych okres zawierający się w latach 1915-1944, czasie wojen i niepokoїв społecznych. Trzecim Klanem określa się w praktyce kilka niezależnych organizacji powstałych po drugiej wojnie światowej, które z przerwami działają po dzień dzisiejszy.

Zdobywanie informacji dotyczących Klanu było niemal od zawsze sprawą trudną. Niewidzialne Imperium traktowało swoją działalność w sposób ściśle tajny. Z tego też powodu cała dotychczasowa wiedza o tej organizacji pochodzi z artykułów prasy, która mimo licznych gróźb ujawniała prawdę. Nie można tu także przecenić roli zwykłych obywateli, którzy „wnikali” często do serca organizacji, by służyć prawdzie. Wiele informacji, które mogłyby ubogacić wiedzę czytelnika, pozostanie w ten sposób na zawsze tajemnicą ludzi, którzy przywdziewali białe kaptury.

Ze względu na swoją wyjątkowość, olbrzymią popularność, która swego czasu przekładała się na około 5 milionów członków, drugi Klan stał się wkrótce po założeniu prawdziwą machiną polityczną, która decydowała o losach wielu polityków. Miała ona również wpływ na ustawodawstwo stanowe i federalne. Nigdy wcześniej ani nigdy później organizacja ta nie była tak potężna i tak wpływowa. Z tego też względu celem tego studium jest próba analizy przyczyn popularności Klanu, na tle socjologiczno-kulturowym, które wyznaczały zakres wpływów politycznych i wynikające z nich osiągnięcia ustawodawcze.

Niniejsza praca prezentuje wydarzenia związane z Ku Klux Klanem ujęte w sposób analityczny. W pierwszym rozdziale, dla lepszego zrozumienia istoty rzeczy, została omówiona ontologia nazwy organizacji, historyczne tło jej powstania, struktury oraz cele. Zamieszczona tam krótka charakterystyka pierwszego Klanu lepiej pomaga zrozumieć wyjątkowość drugiej organizacji i sposób, w ja-

ki ona ewoluowała na tle przemian społecznych. Drugi rozdział przedstawia przyczyny zaangażowania się Klanu w sprawy polityczne na tle lokalnej sytuacji społecznej. Stopniowo prezentowany jest proces stawania się maszyną polityczną przez Imperium. Rozdział zawiera charakterystykę osiągnięć na niwie politycznej w miejscach, gdzie Klan osiągał największe wpływy. Trzeci rozdział prezentuje szkic najważniejszych osiągnięć Klanu, jego stosunek do zmieniającej się rzeczywistości. Zaprezentowany został tam wkład Imperium w uchwalenie ustawy antyimigracyjnej z 1924 roku oraz działalność organizacji w okresie Wielkiego Kryzysu. Ostatni, czwarty rozdział przedstawia działalność grup przeciwnych Klanowi dążących do zatwierdzenia praw antymaskowych. Zawiera również próbę zdefiniowania przyczyn powolnego upadku organizacji w okresie powojennym.

Słowo autora

Tematyka niniejszej książki poświęcona jest przede wszystkim Ku Klux Klanowi. Jednak można ją odnieść do historii wielu innych radykalnych organizacji działających nie tylko w Stanach Zjednoczonych. Czytelnik zapewne znajdzie pewne wspólne elementy stanowiące o paralelizmie wielu skrajnych ruchów. Tematyka tej pracy wynika z mojego zainteresowania fenomenem społeczeństwa pluralistycznego, które w swej charakterystyce zawiera zarówno cechy konstruktywne, wiodące do polepszenia dobrobytu państwa jak i cechy destruktywne sprzyjające destabilizacji. Paradoxem jest sam fakt istnienia cech destruktywnych i ich emanacji w formie organizacji lewackich w państwach o ustroju historycznie uwarunkowanym jako demokratyczny. Mam nadzieję, że lektura powyższej książki zachęci przynajmniej część z Czytelników do pogłębienia tematyki klanowej. Chciałbym w tym miejscu złożyć wyrazy wdzięczności osobom, dzięki którym ta pozycja mogła się ukazać. Serdeczne podziękowania kieruję pod adresem moich promotorów: prof. dr Adama Hetnała z Akademii Świętokrzyskiej za zachęcenie do rozpoczęcia studiów i badań ściśle amerykańskich oraz prof. dr hab. Adama Walaszka z Uniwersytetu Jagiellońskiego za cierpliwość, wyrozumiałość a przede wszystkim za zachęcenie do podjęcia dalszych badań na studiach doktoranckich i publikacji pracy magisterskiej w formie książki. Słowa podziękowania należą się także wykładowcom z AŚ i UJ, nauczycielom, ze szkoły podstawowej w Chęcinach, liceum im. Stefana Żeromskiego w Kielcach, za ukształtowanie mnie jako człowieka. Dziękuję także moim przyjaciółom i znajomym z czasów studenckich ze Stanów Zjednoczonych za inspirację i motywację do twórczego działania. Wyrazy sympatii kieruję także wobec franciszkanina o. dr Mateusza Korczaka za bycie dla mnie wzorem naukowca, pasjonata i lingwisty. Na koniec największe podziękowania kieruję w kierunku moich rodziców, dzięki którym to wszystko stało się możliwe.

Rozdział pierwszy

Powstanie Ku Klux Klanu w okresie Rekonstrukcji oraz działalność innych grup rasistowskich w XIX w.

Święto Dziękczynienia 1915 roku mogłoby zapewne zapisać się w historii Stanów Zjednoczonych jako zwykły dzień, gdyby nie pewne, z pozoru mało istotne wydarzenie. Otóż właśnie wówczas wieczorem niejaki William Joseph Simmons wraz z grupą szesnastu swoich zwolenników wszedł na szczyt Stone Mountain w pobliżu Atlanty. W blasku płonącego wielkiego krzyża, w obecności Boga i państwa, których „reprezentowały” Biblia oraz trzepocząca na wietrze flaga Unii, zainicjowana została historia organizacji znanej później jako Rycerze Ku Klux Klanu¹. Nim jednak tak się stało, nastąpił splot wielu wydarzeń.

Historia drugiego Ku Klux Klanu jest nierozzerwalnie związana z istnieniem jego protoplasty w drugiej połowie XIX stulecia. Dlatego też, aby choć w części zrozumieć sens powstawania takich organizacji, należy powrócić do przeszłości. Tym bardziej, iż w jednym z głównych dokumentów statutowych II Klanu – Konstytucji i Prawach Rycerzy Ku Klux Klanu stwierdza się, że Niewidzialne Imperium z XX wieku to w rzeczywistości Klan z 1865 roku. XIX wiek był okresem gospodarczych, moralnych i politycznych podziałów w wieloetnicznym już społeczeństwie amerykańskim. W niedługim czasie sytuacja taka doprowadziła do wybuchu konfliktu zbrojnego, określanego jako Wojna Secesyjna. Jedną z głównych przyczyn wojny była kwestia niewolnictwa. Gdy zakończono działania wojenne, ponownie scalona Unia znów jednak była państwem kontrastów. Zrujnowane Południe, które poniosło największy koszt wojny, wymagało pomocy. Nastąpił okres Rekonstrukcji i równania w prawach wszystkich mieszkańców tej części kraju.

Rok 1865 dla wielu mieszkańców amerykańskiego Południa był czasem przełomowym. Pod koniec Wojny Secesyjnej proces industrializacji wywoływał nowe konflikty. Pracodawcy sprzeciwiali się

¹Kenneth T. Jackson, *The Ku Klux Klan in the City 1915-1930*, (Chicago: Irvan R. Dee, 1992), s. 4.

działalności związków zawodowych. Organizowane przez nie strajki były często łamane przy użyciu armii. Media i gazety przedstawiały powyższe jako sterowane przez obcych. Na przelomie stuleci senator Tom Watson z Georgii zbił fortunę publikując w swym tygodniku *The Jeffersonian* skandalizujące wydarzenia dotyczące uznawanych za obcych, katolików i Żydów.

Wraz z końcem Wojny Secesyjnej przysł mit o życiu poza Unią. Dla wielu Afroamerykanów pojawiła się szansa otrzymania statusu wolnych i równych z innymi obywateli. Sytuację taką sankcjonowało ustawodawstwo Kongresu, wprowadzając w 1865 roku trzynastą poprawkę do Konstytucji. Wizja podzielenia się prawami z byłymi niewolnikami, utrata supremacji władzy wywoływała poważne obawy wśród białej części społeczności Południa. Wielu plantatorów obawiało się utraty darmowej, w zasadzie, siły roboczej. Zagrożenie ewentualnymi sporami sądowymi i dochodzeniami odszkodowań ze strony Afroamerykanów oraz słaba kondycja finansowa po zakończeniu wojny oznaczała w praktyce koniec prosperity dla plantacji Południa. Wkrótce prawa wyzwolenców miały być stopniowo ograniczane. Wydatną rolę w tym procesie miała odgrywać już niebawem jedna z najważniejszych i najokrutniejszych organizacji, której wpływ na stosunki etniczne i rasowe w USA odczuwany był przez cały dwudziesty wiek. Organizacja ta stała się swoistym wzorem dla innych działających w kolejnych dziesięcioleciach.

W 1877 roku zakończył się okres Rekonstrukcji Południa. Mimo sporych osiągnięć na niwie społeczno-politycznej nierozwiązaną pozostała kwestia problemów rasowych. Radykalne rządy republikańskie na Południu dążyły do rozwiązania problemów pozostawionych po Wojnie Secesyjnej i po zniesieniu niewolnictwa. Dzięki działalności tak zwanych *scalawags* i *carpetbaggers* oraz uwolnionych niewolników rozpoczęto odbudowywanie gospodarki i stosunków społecznych Południa. Przywrócono produkcję rolną, odbudowano drogi, powołano bardziej zrównoważony system podatkowy, szkolnictwo objęło również Murzynów i biednych białych. Prawa byłych niewolników były gwarantowane, a oni sami mogli po raz pierwszy uczestniczyć w życiu Południa jako pełno-

prawni obywatele. Jednak wbrew tym osiągnięciom Rekonstrukcji przywrócona została supremacja białych. Czarni obywatele byli stopniowo pozbawiani wielu praw politycznych i obywatelskich. Ich sytuacja ekonomiczna uległa pogorszeniu. Wynikiem Rekonstrukcji była dominacja jednej partii i utworzenie tzw. Solidnego Białego Południa, gdzie wciąż istniała nierówność ras.

Jednym z protoplastów Klanu była organizacja znana jako *American Protective Association (APA)*. W marcu 1887 roku, z inicjatywy prawnika Henry Bowersa powstała grupa, której nadrzędnym celem było ograniczenie imigracji. Znajomość języka angielskiego miała być podstawowym kryterium do uzyskania obywatelstwa amerykańskiego. Dodatkowo chciano również usunięcia nauczycieli katolickich ze szkół publicznych. W swej działalności nie uciekano się do stosowania czynnej przemocy, jedynie ograniczano się do dystrybucji anonimowych dokumentów i pamfletów opisujących różne grupy społeczne. Siedemdziesiąt periodyków wydawanych przez APA prowadziło walkę z imigrantami. W 1894 roku *American Protective Association* liczyła około 500 tysięcy członków². W 1896 roku po odłączeniu od Partii Republikańskiej nastąpił kryzys, który doprowadził do upadku stowarzyszenia Bowersa na początku XX wieku.

Pod koniec XIX stulecia zamiast niedawnych *black codes* – przepisów ograniczających prawa Murzynów – zaczęto wprowadzać inne: prawa *Jim Crow*. Miały one odsuwać Afroamerykanów od życia politycznego Ameryki oraz ograniczać ich samodzielność ekonomiczną. W 1896 roku Sąd Najwyższy usankcjonował prawnie segregację wprowadzając zasadę „*separate but equal*” – równi, ale oddzieleni. W 1892 sprawa niejakiego Homera Adolpha Plessey’ego została oddalona przez sąd w Luizjanie. Spór narósł wokół Murzynów i Kreoli z Nowego Orleanu i był popierany przez firmy, które nie chciały płacić dodatkowo za odrębne pociągi dla różnych ras. 18 maja 1896 zgodnie z orzeczeniem sądu, stwierdzono, że segregacja jest zgodna z prawem, jeśli zapewniony jest

²Wyn Craig Wade, *The Fiery Cross – The Ku Klux Klan in America*, (New York: Simon&Schuster, 1987), s. 114.

równy, lecz oddzielny dostęp do instytucji publicznych. Zgodnie ze statutem Luizjany z 1890 roku zatwierdzającym segregowane pociągi, XIV poprawka do Konstytucji USA z zasadą *equal protection clause* dotyczyła równości politycznej, a nie społecznej. Sędzia Henry Billings Brown napisał opinię większości, iż prawa nie określały stosunku niższości jednej rasy względem drugiej. Sędzia John Harlan wycofał się argumentując, że „Konstytucja jest ślepa na kolory”. Na mocy przepisu prawnego wprowadzono oddzielne obiekty użyteczności publicznej dla białych i czarnych. Zakazane był małżeństwa mieszane. Nieistniejący już pierwszy Ku Klux Klan wkrótce zastąpiły bandy, które wymierzały sprawiedliwość na własną rękę. Tak było na przykład w miasteczku Wilmington w Karolinie Północnej, gdzie 10 listopada 1898 roku biali mężczyźni spotkali się, by rozprawić się z Murzynami. U schyłku dnia, gdy zakończono rzeź, na ulicach miasta leżały stosy zabitych i rannych Afroamerykanów, prawdopodobnie było ich nawet 250³.

W 1898 roku odizolowane od świata Stany Zjednoczone stały się jego przywódcą. Theodore Roosevelt mówiąc: „Musimy zająć Hawaje w interesie białej rasy”, sprawił, że argumenty rasowe pierwszego Klanu stały się filarem polityki zagranicznej⁴.

Kraj farmerów i małych miasteczek musiał przyglądać się rozwojowi przemysłowemu i zaludnianiu miast. Protestanci, stanowiący podstawę społeczeństwa, musieli tolerować sąsiedztwo katolików i Żydów. Religia oraz tradycyjna mądrość ludowa nie dawały odpowiedzi na pytania o przyczyny zmian. Innowacje zmieniały społeczność. Stara Ameryka, z religijną swojskością, mężczyznami kontrolującymi kobiety i dzieci, odchodziła już w przeszłość.

W 1909 roku, po zlincowaniu dwóch Murzynów w Springfield, w stanie Illinois powstało *Narodowe Stowarzyszenie na rzecz Postępu Kolorowych Obywateli (National Association for the Advancement of Colored People, NAACP)*. Zwołano konferencję pod

³Andrea Meryl Kirshenbaum, *The Vampire That Hovers Over North Carolina*, w: *Gender, White Supremacy and Wilmington Race Riot of 1898*, „Southern Cultures”, wrzesień, 1998, s. 6.

⁴William Loren Katz, *The Ku Klux Klan Impact on History*, (Seattle: Open Hand Publishing, 1986), s. 64.

przewodnictwem Mary Ovington. Tematem dyskusji było pytanie o to, jak osiągnąć równość polityczną i społeczną dla Murzynów. W początkowym składzie organizacji było siedmiu białych i jeden przewodniczący – Murzyn – William E.B. Du Bois. Zadaniem NAACP była walka o prawa obywatelskie Murzynów, w tym prowadzenie ich na drodze sądowej.

Idea Klanu ponownie pojawiła się w świadomości Białych na przełomie wieków. Wątek Klanu zaistniał wówczas jedynie na kartach książek. Twórczość opartą na historii Klanu przedstawiał między innymi Thomas Dixon. Należy tu podkreślić znaczenie dwóch jego powieści: *The Leopard's Spots* z 1902 i *The Clansman* z 1905 dla reaktywacji Klanu. W 1914 roku Dixon rozważał przeniesienie powieści *The Clansman* na ekrany kin. Prawa do sfilmowania książki przyznał wyróżniającemu się wówczas reżyserowi – Davidowi Ward Griffithowi. W ten sposób w 1915 roku powstał film sławiący Klan i rasizm – *Narodziny Narodu* (*The Birth of a Nation*). 3 marca 1915 roku odbyła się oficjalna premiera w Nowym Jorku. Film cieszył się olbrzymią popularnością. Aż do 1925 roku *The Birth of a Nation* był najbardziej kasowym filmem, gromadząc ponad 10 milionów ówczesnych dolarów. Został on również uznany przez Bibliotekę Kongresu za „ważny z kulturowego punktu widzenia” i wpisany do *Narodowego Rejestru Filmowego National Film Registry*⁵.

Film składał się z dwóch części. Pierwsza opisywała losy rodzin Stonemanów z Północy i Cameronów z Południa w okresie przed wybuchem Wojny Secesyjnej, ich wzajemnych kontaktów, przyjaźni, fascynacji miłosnych młodych pokoleń obu rodów. Przyjaźń była rozdzielona przez wojnę domową – Stonemanowie i Cameronowie musieli przyłączyć się do armii po przeciwnych stronach. Część druga opowiadała o upadku wojny i czasach Rekonstrukcji. Stonemanowie zajmowali się nadzorem nad udziałem Afroamerykanów w wyborach w Południowej Karolinie, a Ben Cameron zastanawiał się nad reaktywowaniem Ku Klux Klanu. Jego decy-

⁵Birth of a Nation, Encyklopedia Wikipedia:
http://en.wikipedia.org/wiki/Birth_of_a_nation – stan z dniem 19.04.2006 r.

zja została przyspieszona, gdy Gus, były niewolnik, znany ze swej skłonności do białych kobiet, chciał porwać jego siostrę – Florę Cameron. Ta, nie chcąc dotknąć „czarnej” skóry Gusa, popełnia samobójstwo, spadając z klifu. Działania Bena i jego Klanu najlepiej określają słowa artykułu Thomasa Bersa, iż „mężczyzna pragnący żyć wolno, uprawiać ziemię i założyć rodzinę jest zmuszony, kierując się potrzebą pomśzczenia kobiety, którą poprzysiągł chronić, do poprowadzenia rewolucji przeciwko imperialnym najeźdźcom oraz do uformowania narodu...”⁶.

Griffith, reżyserując film, chciał ukazać prawdziwą historię Południa, tak by każdy z widzów mógł stać się dobrym Demokratą. Film swoją treścią wpływał szczególnie na biednych białych, którzy swoją trudną sytuację ekonomiczną zaczęli obarczać Murzynów, a potem żydowskich bankierów.

Obraz ten niewątpliwie przyczynił się do ponownego zainteresowania Ku Klux Klanem. Sytuację tę sprytnie wykorzystał Simons, który do afiszy zapraszających na pokaz filmu dołączał ulotki o tworzeniu się nowego stowarzyszenia⁷. Inną kwestią wiodącą do popularyzacji idei Klanu zwłaszcza w środowiskach naukowych były liczne publikacje z dziedziny historii kraju. W latach 1893 do 1907 w swoich pracach historycy często zniekształcali działania radykalnych Republikanów, fałszowali zachowania Afroamerykanów z Południa. Gloryfikowali natomiast Ku Klux Klan⁸. Najważniejszymi z takich publikacji były *A History of the American People* napisana przez Woodrow Wilsona czy *Reconstruction, Political and Economic* Williama Dunninga.

⁶Thomas B. Byers, *Czarni w kolorze: rasa, rasizm, wybielenie we współczesnych produkcjach hollywoodzkich*, tłum. Małgorzata Paprota, Bartosz Wójcik: http://free.art.pl/akcent_pismo/pliki/siec/byers.html – stan z dniem 19.04.2006 r.

⁷Shawn Lay, *War, Revolution and the Ku Klux Klan. A Study of Intolerance in a Border City* (El Paso: Texas Western Press, 1985), s. 51.

⁸Wade, op. cit., s. 115.

Sylwetka Williama Simmonsa i powstanie drugiego Klanu

Rzeczą nie od dziś powszechnie wiadomą jest fakt, iż każda, nawet najmniejsza strukturalnie organizacja do sprawnego działania potrzebuje planu bądź celu istnienia oraz jednostki lub grupy, której zadaniem jest objęcie przywództwa. Jedni członkowie grupy zgadzają się na możliwość podporządkowania się, a inni dążą do odgrywania jak największej roli w owym teatrze dramaturgii⁹.

Taki właśnie teatr jednego, najważniejszego aktora stworzył William Joseph Simmons. Kim był człowiek, który w wigilię Święta Dziękczynienia 1915 roku założył swoje Niewidzialne Imperium – organizację, która swego czasu miała istotny wpływ na wewnętrzną politykę w Stanach Zjednoczonych? Patrząc na życiorys Simmonsa, trudno jest znaleźć w nim coś wyjątkowego. Urodził się na typowej południowej farmie w pobliżu Harpersfield w stanie Alabama w 1880 roku. Jego ojciec był miejscowym lekarzem. On sam od najmłodszych lat odznaczał się wyjątkowym poczuciem patriotyzmu, co skłoniło go zapewne w wieku osiemnastu lat do udziału w wojnie hiszpańsko-amerykańskiej. Był wówczas postrzegany przez swoich zwierzchników jako gorliwy i zdolny żołnierz. Jednak pomimo tego nie udało mu się dosłużyć wysokiego stopnia oficerskiego. Po powrocie z wojny, w trakcie jednego z wiejskich spotkań religijnych, Simmons przeżył nawrócenie religijne. Nie wiadomo, czy było to faktycznie przeżycie duchowe. Przez pewien czas Simmons studiował na *University of the South* w Sewanee, w stanie Tennessee. Jednak kariera naukowa nie była tym, czego oczekiwał. Chciał pozostać indywidualnością. Najprostsza droga do osiągnięcia tego celu wiodła poprzez posługę pastorału. Dzięki zgodzie Episkopalnego Kościoła Metodystów William mógł zostać pastorem-misjonarzem. Głoszenie kazań w małych kościołach nie przynosiło jednak dużych pieniędzy i nie zmieniało sytuacji materialnej. Z całą pewnością nie było to największym marzeniem pastora. Chciał on posiadać własny kościół, którym mógłby admi-

⁹Erving Goofman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, tłum. H. Danter-Śpiewak i P. Śpiewak, Wydawnictwo KR, Warszawa, 2000 r.